ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 12 | ISSUE - 7 | MARCH - 2026

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

प्राचीन भारतातील स्त्रीजीवन

Mr. Omkar Vishwas Bhise
Assistant Prof. Shahajiraje College, khatav.

सारांश :

प्राचीन भारतातील स्त्रियांचे स्थान हा भारतीय इतिहासाचा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण विषय आहे. वैदिक काळापासून ते मौर्य व गुप्त काळापर्यंत स्त्रियांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि राजकीय स्थानात मोठे बदल घडून आले. प्राचीन काळात पुरुषांबरोबरीच्या स्थानापासून ते मध्ययुगीन काळातील निम्न स्तरीय जीवनापर्यंत, भारतातील स्त्रियांचा इतिहास अनेक स्थित्यंतरांनी भरलेला आहे. हा शोधनिबंध वैदिक काळातील स्त्रियांची उच्च स्थिती, उत्तर वैदिक काळातील त्यांच्या स्थानाचा ऱ्हास, महाकाव्य काळ, बौद्ध-जैन काळ आणि मौर्य काळातील स्त्रियांच्या भूमिकेचा सर्वांगीण आढावा घेतो.

१. प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला दुर्बळ, 'अबला' किंवा फक्त पुरुषाची साथीदार मानण्याची चुकीची कल्पना ही परकीय विचारधारेतून आली. भारतीय परंपरा आणि साहित्याचा मूळ आशय मात्र याच्या नेमका उलट संदेश देतो. कारण साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असते — त्या काळातील संस्कृती, प्रथा, मूल्यव्यवस्था आणि सामूहिक मनोवृत्ती यांचे ते जिवंत प्रतिबिंब असते.

इंग्रजपूर्व भारतीय साहित्याचे नीट निरीक्षण केले तर दिसते की आपल्या समाजात स्त्री ही केवळ कोमलतेचे प्रतीक नव्हती, तर शक्ती, प्रज्ञा, निश्चय, धैर्य आणि स्वतंत्र ओळख असलेली सशक्त व्यक्ती होती. या साहित्यामध्ये स्त्रीचे वर्णन भावनिक सौंदर्यापुरते मर्यादित नाही; उलट तिची निर्णयक्षमता, नैतिक स्वातंत्र्य, आध्यात्मिक प्रगल्भता आणि बौद्धिक सामर्थ्य यांचा गौरवपूर्ण उल्लेख आहे.

विख्यात समाजशास्त्रज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर म्हणतात — "समाजाची प्रगती अथवा अधोगती, विकसितपणा अथवा मागासलेपणा हा मुख्यतः त्या समाजातील स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीवर अवलंबून असतो". या शोधनिबंधात प्राचीन भारतातील वेगवेगळ्या कालखंडांतील स्त्रियांच्या भूमिकेचा ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून आढावा घेण्यात आला आहे.

२. वैदिक काळातील स्त्रियांचे स्थान

२.१ पूर्व वैदिक काळ (ऋग्वेद काळ)

पूर्व वैदिक काळातील स्त्रियांचे सामाजिक स्थान तुलनेने अधिक उच्च दर्जाचे होते. डॉ. अळतेकर यांच्या मते, "प्राचीन काळात स्त्रियांना पुरुषांबरोबरीचे स्थान होते, कारण तत्कालीन समाज हा सुसंस्कृत स्वरूपाचा पाहावयास मिळतो". या काळात स्त्रियांना वेदांचे शिक्षण घेण्याची मुभा होती आणि त्यांना उपनयन संस्काराचा अधिकार होता.[४]
अध्ययन करणाऱ्या स्त्री छात्रांचे दोन प्रकार पहावयास मिळतात:

- **सद्योवधू:** उपनयनाचा संस्कार पूर्ण होताच गुरुगृही न जाता विवाह होऊन सासरी पाठवल्या गेलेल्या मुली.
- **ब्रह्मवादिनी:** उपनयनाचा संस्कार प्राप्त झाल्यानंतर वेदांचे शिक्षण घेऊन वेदविद्येत पारंगत झालेल्या स्त्रिया. त्या आजन्म अविवाहित राहून वेदांचे अध्ययन आणि अध्यापन करत असत.
-

२.२ ऋग्वेदातील ऋषिका (विदुषी स्त्रिया)

ऋग्वेद १० मंडलात विभाजित असून दशम मंडलात ऋषिक स्त्रियांच्या सूक्तांचे संकलन आढळते. ऋग्वेदात २७ ऋषिकांची नावे आढळतात. प्रमुख ऋषिकांमध्ये पुढील नावे उल्लेखनीय आहेत.[१]

क्र.	ऋषिकेचे नाव	विशेष माहिती
१	लोपामुद्रा	अगस्त्य ऋषींची पत्नी, ऋग्वेदातील पहिल्या मंडळातल्या १७९व्या सूक्तात उल्लेख
२	गार्गी वाचक्नवी	राजा जनकाच्या दरबारातील नवरत्नांपैकी एक, 'गार्गी संहिता' लेखिका
३	मैत्रेयी	याज्ञवल्क्य ऋषींची पत्नी, बृहदारण्यक उपनिषदातील तत्त्ववेत्ती
४	अपाला आत्रेयी	अत्रि ऋषींची कन्या
५	घोषा काक्षीवती	ऋषि कक्षीवानाची कन्या, दोन अध्यायांच्या लेखनकर्ती
६	विश्ववरा आत्रेयी	अत्रि ऋषींची कन्या, मंत्ररचनाकार
७	वागाम्भृणी	वाणीच्या महिमेला सूक्तातून रेखांकित करणारी
८	सूर्या सावित्री	ऋग्वेदातील विवाह सूक्तातील प्रमुख ऋषिका

'आश्वलायन'मध्ये पंचयज्ञात आचार्यांसाठीच्या तर्पणसमयी गार्गी, लोपामुद्रा, सुलभा आणि मैत्रेयी यांचा आचार्य म्हणून गौरवोल्लेख केला जातो. ऋग्वेदात स्त्रीविषयक ४२२ मंत्र असून यजुर्वेदानुसार वैदिक काळात मुलींचा उपनयन संस्कार होत असे.

२.३ वैदिक काळातील स्त्रीशिक्षण

वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षण प्राप्त करण्याची निःशुल्क सुविधा होती. त्यांच्याकडून वैदिक यज्ञात भाग घेण्याची आणि मंत्रोच्चार करण्याची अपेक्षा होती. ऋग्वेदात स्पष्टपणे म्हटले आहे:

"यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च।"
अर्थात — ही कल्याणकारी वाणी सर्वांसाठी उपलब्ध आहे — ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्र,
आर्य आणि अनार्य सर्वांसाठी.

पित्याचे कर्तव्य मुलीला सशक्त बनवणे होते — "विद्वान पित्याने विद्येने युक्त केलेली कन्या पतीच्या घरी पाठवावी" असा स्पष्ट उल्लेख वेदात आढळतो.

२.४ वैदिक काळातील विवाह पद्धती आणि सामाजिक स्थान

वैदिक काळात महिलांना समाजात आदराचे स्थान होते. मुलीला शिक्षणाचा अधिकार असल्याने तिला आपला जोडीदार निवडण्याचा अधिकार होता. शतपत ब्राह्मणामध्ये पत्नीला पतीची 'अर्धांगिनी' म्हटले आहे. धार्मिक कार्यात पुरुषाला पत्नीशिवाय यज्ञ करण्याचा अधिकार नव्हता — "जायेदस्तमम्" असे विश्वमित्राने म्हटले आहे, म्हणजे पत्नी म्हणजेच कुटुंब, पत्नी म्हणजेच घर.

या काळात बालविवाह, स्त्रीभ्रूण हत्या तसेच सती प्रथा ही अस्तित्वात नव्हती. विधवांना काही विशिष्ट परिस्थितीत पुनर्विवाहाची (नियोग) परवानगी होती. स्वयंवर आणि इतर आठ प्रकारच्या विवाहपद्धती अस्तित्वात होत्या.[२]

३. उत्तर वैदिक काळातील स्थित्यंतर

उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात लक्षणीय ऱ्हास होत गेला. या काळात अनेक बंधने स्त्रियांवर लादण्यात आली:

- **शिक्षणावर बंधने:** स्त्रियांच्या शिक्षणावर निर्बंध आले. त्यांना वेद आणि इतर धार्मिक ग्रंथांचे शिक्षण घेण्यास मनाई करण्यात आली. मुलींवर होणारा उपनयन संस्कार बंद झाला.
- **राजकीय अधिकारांचे हरण:** स्त्रियांचा राजकीय सहभाग पूर्णपणे बंद झाला. राज्यातील सभेच्या बैठकीला जाण्याचा हक्क तिला उरला नाही.
- **विवाह स्वातंत्र्य कमी:** विवाहविषयक नियम कडक होत गेल्याने जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रीला उरले नाही. बालविवाह आणि सतीप्रथा यांसारख्या प्रथा वाढल्या.
- **संपत्तीचे अधिकार नाकारले:** वारसा हक्क पूर्णपणे काढून घेण्यात आला.

ऐतरेय ब्राह्मणामध्ये मुलीचा जन्म चिंतेचे कारण असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आढळतो. अथर्ववेदात मुलीच्या जन्माची निंदा केली आहे. मैत्रायणी संहितेमध्ये तर स्त्रीला द्यूत आणि मदिरेच्या श्रेणीमध्ये नेऊन ठेवले होते. या काळात "पिता रक्षति कौमारे, भर्ता रक्षति यौवने, रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा — न स्त्री स्वातंत्र्य महीति" अशी विचारधारा बळकट झाली.[६]

४. महाकाव्य काळातील स्त्रियांचे स्थान

४.१ रामायण काळ

रामायणातील कौशल्या आणि तारा यांना 'मंत्रविद्' म्हटले आहे, म्हणजेच त्या युद्धशास्त्रात निपुण होत्या. सीतेचा स्वयंवर हे स्त्रियांना स्वतः पती निवडण्याचे स्वातंत्र्य असल्याचे द्योतक आहे. तथापि, रामायण काळात स्त्रियांची परिस्थिती अधिक कठीण होत गेली — उच्चवर्गीय महिलांना शिक्षण घेण्याची परवानगी होती, पण सामान्य स्त्रियांसाठी ती सुलभ नव्हती.[२]

४.२ महाभारत काळ

महाभारतात द्रौपदीला 'पंडिता' म्हटले आहे — कारण ती युधिष्ठिर आणि भीष्मांबरोबर धर्म आणि नैतिकतेवर चर्चा करत असे. पण एकूणच महाकाव्य काळात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने आली होती. या काळात शकांच्या आक्रमणामुळे भारतीय समाजात सतीप्रथा आणि पडदा पद्धतीची काही उदाहरणे मिळतात.[२]

५. बौद्ध आणि जैन काळातील स्त्रियांची भूमिका

बौद्ध आणि जैन धर्मांनी स्त्रियांच्या आध्यात्मिक मुक्तीला मान्यता दिली. बौद्ध धर्मात भिक्षुणी संघाची स्थापना ही स्त्रियांच्या इतिहासातील एक क्रांतिकारी घटना होती. बौद्ध 'थेरिगाथा' हा ग्रंथ भिक्षुणींनी रचलेल्या गाथांचा संग्रह आहे, जो स्त्रियांच्या आध्यात्मिक अनुभवांचा आणि मुक्तीच्या मार्गाचा अनमोल दस्तऐवज आहे.

नागपुरातील डॉ. विद्या देवधर यांच्या नेतृत्वात राष्ट्रसेविका समितीच्या पुढाकारातून प्राचीन भारतातील सुमारे ४५० महिलांचा संदर्भसंपन्न चरित्रकोश तयार करण्यात आला. यामध्ये वेदकाळ, बौद्धकाळ, पुराणे, जैनकाळ अशा विविध कालखंडांतील महिलांना स्थान देण्यात आले आहे. विदेशांमध्ये बौद्धधर्माचा प्रचार करणाऱ्या संघमित्रा, जैनांचे पहिले तीर्थंकर वृषभदेव यांची कन्या ब्राह्मी यांसारख्या अनेकांचा या ग्रंथात समावेश आहे.

जैन ग्रंथात कौसंबीचा राजा शतानिक याच्या मृत्यूनंतर त्याची राणी मृगावती ही राज्याची सूत्रे हाती घेते व राजपुत्र मोठा होईपर्यंत कारभार सांभाळते अशी माहिती मिळते.[६]

६. मौर्य काळातील स्त्रियांची भूमिका

६.१ कौटिल्याचे अर्थशास्त्र आणि स्त्रियांचे व्यवसाय

मौर्य काळात (इ.स.पू. ४थे ते २रे शतक) राज्यव्यवस्था विकसित झाली होती आणि कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातून तत्कालीन स्त्रियांच्या सामाजिक सहभागाची सविस्तर माहिती मिळते. या काळात स्त्रियांच्या कामांमध्ये विविधता आढळते.[६]

- **शेती व गोपालन:** कष्टकरी कुटुंबातील स्त्री कुटुंबाच्या शेती, दूध, मासेमारी यात सहभाग घेत होती. स्त्रिया कूळ म्हणून शेतीतील उत्पन्नाच्या अर्ध्या वाट्याने शेती करीत — त्यांना 'अर्धसीतिका' म्हटले आहे.
- **सूतकताई:** उच्चवर्णीयातील निराधार स्त्रिया — विधवा, प्रौढ कुमारिका, अपंग, परित्यक्ता — यांसाठी सूतकताई हा उदरनिर्वाहाचा प्रमुख मार्ग होता.
- **कला क्षेत्र:** गाणारे, नाचणारे, वाजंत्रीवाले, शाहीर, डोंबारी या व्यवसायातल्या स्त्रियांचा सहभाग होता.
- **राजसेवा:** मेगॅस्थेनिसच्या नोंदीवरून राजाच्या अंगरक्षणासाठी धनुर्धारी स्त्रीसैनिक असत व त्या शिकारीसाठी राजासोबत असत.

६.२ स्त्रीधन आणि संपत्तीचे अधिकार

वैदिक कालखंडात पती-पत्नी आपल्या घराचे आणि घरातील वस्तूंचे संयुक्त मालक समजले जात. मात्र प्रत्यक्षात स्त्रीला मालमत्तेत समान वाटा आणि दर्जा मिळाला नाही. विवाह प्रसंगी दिलेले स्त्रीचे दाग-दागिने, वस्त्रे, जड व जवाहीर यावर तिचा हक्क होता — या मालमत्तेला 'स्त्रीधन' म्हटले जाते.[३]

याज्ञवल्क्याने अशा स्त्रीधनाचे नऊ प्रकार सांगितले आहेत. मनुस्मृती स्त्रीधनाचे सहा प्रकार सांगते. विष्णू पुराणाने स्त्रीधनात तीन गोष्टींचा समावेश केला आहे. विधवेचा वारसा हक्क मान्य न करणाऱ्या मनूने मातेचा वारसा हक्क मात्र मान्य केला — हा विरोधाभास लक्षणीय आहे.[३]

७. स्त्रियांच्या स्थानातील ऱ्हासाची कारणे

प्राचीन काळातील स्त्रियांच्या उच्च स्थानापासून ते नंतरच्या काळातील त्यांच्या दुय्यम स्थानापर्यंतच्या ऱ्हासामागे अनेक कारणे होती.[५]

- **राजकीय अस्थिरता:** परकीय आक्रमणांमुळे स्त्रियांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाला, ज्यामुळे पडदा पद्धती आणि अन्य बंधने आली.
- **धर्मशास्त्रकारांचा प्रभाव:** सुरुवातीला ज्या धर्माने स्त्रीला स्वातंत्र्य आणि दर्जा दिला, त्याच धर्मनियमांनी नंतरच्या काळात स्त्रियांना बंदिस्त करून टाकले.
- **पुरुषी अहंकार:** पुरुषी अहंकाराला गतिपाणी घालून स्त्रियांना दुय्यम ठरविण्याचे काम काही धर्मशास्त्रज्ञांनी केले.
- **बालविवाहाचा प्रसार:** बालविवाह आणि स्त्रियांवरील जाचक निर्बंधांमुळे भारतीय स्त्रिया अशिक्षितच बनत गेल्या.

डॉ. मोहिनी कडू यांनी 'भारतीय राजकारणातील स्त्रिया' या ग्रंथात प्राचीन, मध्ययुगीन, ब्रिटिश काळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या कार्याची दखल घेतली आहे.

८. निष्कर्ष

प्राचीन भारतातील स्त्रियांच्या भूमिकेचा आढावा घेताना स्पष्ट होते की वैदिक काळ हा स्त्रियांच्या दृष्टीने सुवर्णकाळ होता. या काळात स्त्रियांना शिक्षण, धार्मिक विधी, सामाजिक सभांमध्ये सहभाग आणि जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते. मात्र उत्तर वैदिक काळापासून स्त्रियांचे स्थान हळूहळू खालावत गेले आणि महाकाव्य काळ, मौर्य काळ, गुप्तोत्तर काळात अनेक निर्बंध त्यांच्यावर लादले गेले.

तरीदेखील वेदकालीन भारतीयांनी उच्च स्त्री जीवनाचा आदर्श जगासमोर ठेवला आहे. ब्रह्मवादिनी गार्गी, तत्त्ववेत्ती मैत्रेयी, कवयित्री लोपामुद्रा यांसारख्या स्त्रियांनी ज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि साहित्य या क्षेत्रांत अमूल्य योगदान दिले. प्राचीन भारतातील स्त्रीसशक्तीकरणाचा हा वारसा आजच्या युगातही प्रेरणादायी आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

मराठी ग्रंथ

१. जोशी पी. जी., *प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास*, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००३. पृ. ३८-३९ ,

२. पाटील पद्मजा, जाधव शोभना, *भारतीय इतिहासातील स्त्रिया*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७.

३. कौटिल्याचे *अर्थशास्त्र*: अध्याय ३.२ (स्त्रीधन)
४. जोशी पी. जी., *प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास*, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००३. पृ. ८१
५. जोशी पी. जी., *प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास*, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००३. पृ. २२९
६. *आर. सी. मजुमदार, प्राचीन भारताचा इतिहास,* https://www.amazon.in/Praacheen-Bhaarat-R-C-Majumdar/dp/8120822587